

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 910.1(477):1

Кисельов Ю.О.

Досвід проведення геософічного районування України

Запропоновано геософічний погляд на проблему географічного районування території України, в основі якого лежить критерій духу ландшафтів. У межах української державної території виокремлено чотири геософічні краї та одинадцять геософічних районів. Відзначено внутрішні відмінності в українському людському геопросторі, пов'язані з особливостями ландшафтно-етнічної взаємодії. **Ключові слова:** геософічне районування, ландшафт, етнос, дух, геопростір.

Киселёв Ю.А. Опыт проведения геософического районирования Украины. Предложен геософический взгляд на проблему географического районирования территории Украины, в основе которого лежит критерий духа ландшафтов. В пределах украинской государственной территории выделены четыре геософических края и одиннадцать геософических районов. Отмечены внутренние различия в украинском человеческом геопространстве, связанные с особенностями ландшафтно-этнического взаимодействия. **Ключевые слова:** геософическое районирование, ландшафт, этнос, дух, геопространство.

Kyselov Yu. O. An experience of carrying out of the geosopical partition of Ukraine. A geosopical point of view on the problem of the geographical partition of the territory of Ukraine based on the criterion of the spirit of landscape is proposed. Four geosopical regions and eleven geosopical areas in the Ukrainian state territory are distinguished. Internal differences in the Ukrainian human space grounded on the peculiarities of relations between landscape and ethnos are marked. **Key words:** geosofistic zoning, landscape, ethnic group, spirit, Geospatial.

Постановка проблеми. Глибинна сутність ландшафту визначається не лише його матеріальними компонентами-факторами. Знання особливостей їх будови не дає достатньої переконливої відповіді на поставлене майже сторіччя тому німецьким географом, основоположником геософії Е. Банзе запитання: „Що значить (ця) країна для мене?” [9, 68]. Висвітлити це проблемне питання можливо, лише осягнувши дух геопростору, який, на нашу думку, формується через взаємодію ландшафту й приуроченого до нього етносу (субетносу). Цей дух не є однорідним у масштабах усієї планети; він виразно диференційований відповідно до різноманіття ландшафтів (у типологічному розумінні цього поняття). Дослідження просторових відмінностей прояву духовного в ландшафті приводить до ідеї здійснення геософічного районування світу або окремих регіонів.

Аналізуючи духовну складову ландшафтів України, ми беремо до уваги „відносно протилежний” (термін наш [5]) характер природних комплексів її північної (лісової) та південної (степової) субширотних смуг, які з'єднані досить широкою, розташованою в середній частині території, зоною лісостепу, що становить найбільш сприятливе середовище для етногенези. Ця теза приймається нами як вихідна при обґрунтуванні схеми геософічного районування України.

Основні завдання дослідження. Ми вважаємо за необхідне зробити зіставлення виявлених нами особливостей різних фізико-географічних регіонів (природних зон і гірських країн) із наступним визначенням як міжзональних спільних рис у духові ландшафтів, так і внутрішніх відмінностей усередині

окремих зон. Саме за ознакою єдності духу геопростору ми пропонуємо виділяти в межах території нашої держави геософічні краї та райони – виділені нами таксономічні структури геософічного районування регіонального рівня (рис. 1).

Виклад основного матеріалу. Наш досвід геософічного осмислення ландшафтів України свідчить про виразні відмінності між її природними регіонами, пов'язані з неоднорідністю духовної сфери геопростору, яка проявляється у значних особливостях будови його матеріальних компонентів. Так, для Полісся переважно плаский низовинний рельєф, „бореально-суббореальні” (за А.Г. Ісаченком [2]) риси клімату й ландшафтів, поширення малородючих дерново-підзолистих ґрунтів, досить виразні (як для українства в цілому) субетнічні ментально-поведінкові риси, характерний північний (поліський) діалект української мови, відносно пізні (порівняно з центральноукраїнськими землями) утвердження християнства є тими природними та антропологічними рисами, що яскраво вказують на доречність виділення *поліського* геософічного краю України.

Аналізуючи геопростір у межах зони широколистих лісів, ми, перш за все, відзначаємо її виразні атлантичні (на відміну від більшої частини української території) риси, притаманні як власне природному, так і антропологічному (людському) середовищу. Так, у цій смузі майже не поширені чорноземи (зональний тип ґрунтів – сірі лісові), що чітко відрізняє її від лісостепу. В той же час ми знаходимо багато спільних рис широколисто-лісового й карпатського регіонів (у кліматі – панування атлантичних циклонів; в етносфері – схожі ментально-поведінкові риси населення, що, в основному, складає один – галицький – субетнос; також слід однаковому розумінні українцями Карпат, Волині й Поділля своєї історичної долі). У наведених аргументах ми вбачаємо підстави для об'єднання зазначених фрагментів геопростору в один – *західноукраїнський, або карпатсько-подільський, – геософічний край.*

Найхарактернішою рисою лісостепової смуги є поширення в її лівобережній частині надзвичайно родючих чорноземів типових, що сформувалися під дією помірно континентального клімату з його найоптимальнішим режимом тепла й вологи. Важливою характеристикою території є також рівнинний рельєф, що завжди суттєво сприяв і сприяє землеробській діяльності. Разом із тим, близькі до лісостепових природні умови (з дещо нижчим коефіцієнтом зволоження та відсутністю лісів як зонального типу рослинності) властиві північностеповій підзоні. В межах останньої наявні також вельми родючі ґрунти – чорноземи звичайні. На цих землях теж віддавна поширене зернове господарство, що є не лише основою сучасного агропромислового комплексу України, а й традиційним сакральним видом діяльності українців. Саме цей символічний зміст як лісостепових, так і північностепових ландшафтів (на сьогодні – агроландшафтів) разом зі спільністю первісного (не спотвореного в подальшому індустріальним розвитком регіонів) духу обох фрагментів геопростору ми вважаємо підставою для об'єднання лісостепу та північної підзони степу в один геософічний край – *центрально-східний, або чорноземний.* Також доречним вважаємо визначення фрагменту геопростору, зайнятого лісостепом і північностеповою підзоною, як „середньої смуги України” [6, 46].

Безсумнівно, південь України (середньо- й сухостепова підзони та Гірський Крим) за духом геопростору суттєво відрізняється від решти території держави. Під дією природно-географічних факторів ці землі за доби

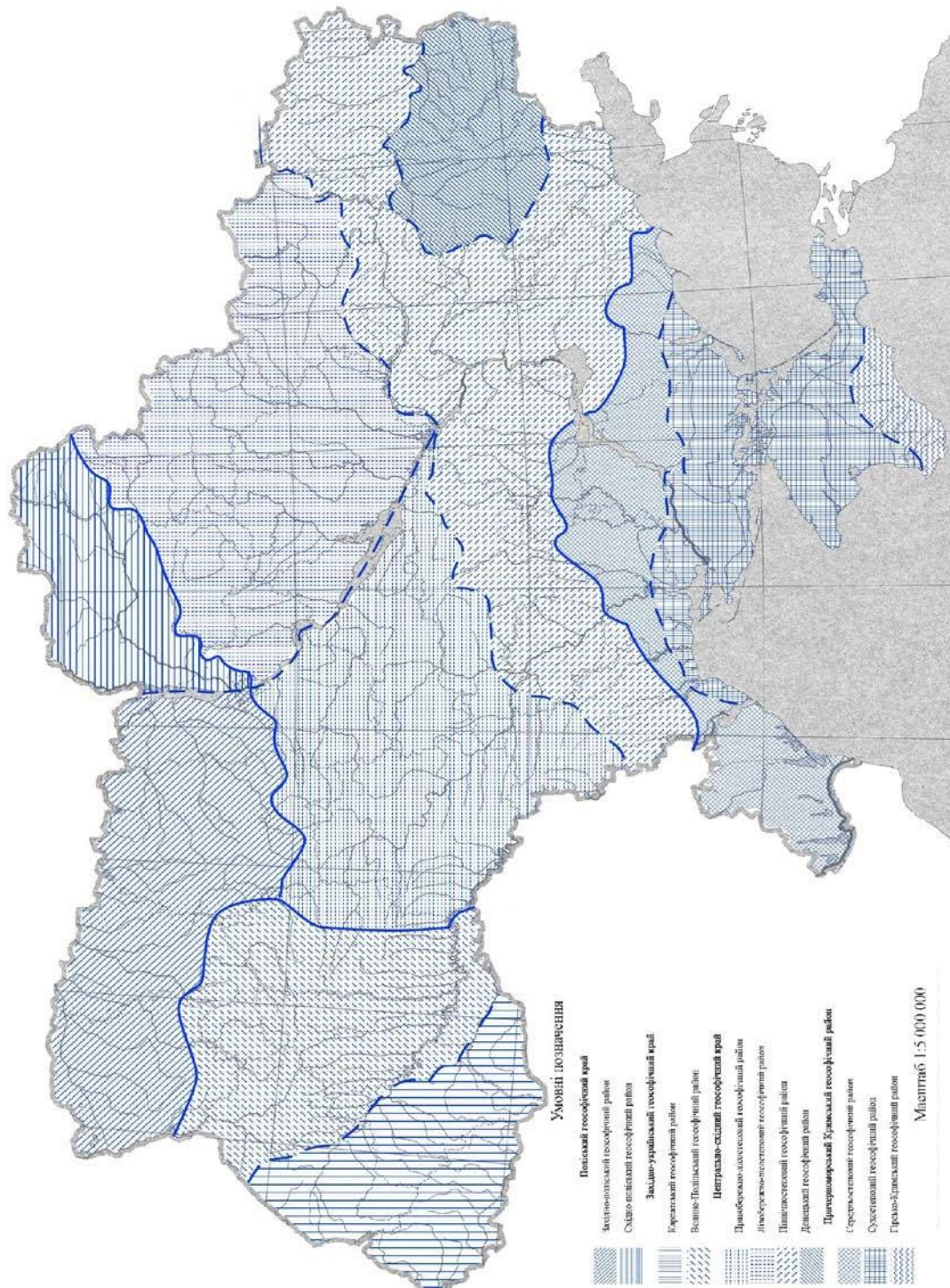

Рис. 1. Схема геофізичного районування України.

Середньовіччя тривалий час не були освоєні постійним населенням; відповідно, тут панували кочовики-тюрки, переважно ногайці (предки кримських татар). Українська присутність до XVII-XVIII ст. тут мала спорадичний характер і своїм впливом на формування етноландшафту поступалася тюркському чинникові.

Головними рисами середньої й південної степових підзон України є плаский низовинний рельєф, аридний клімат, надзвичайна малочисельність річок (із яких майже всі – транзитні), поширення менш родючих (порівняно з

чорноземами типовими й звичайними) ґрунтів – чорноземів південних і каштанових під типчаково-ковиловими та полиновими степами. Таким чином, природні умови півдня Українського Степу істотно відмінні від основних рис ландшафтів північностепової підзони.

Середньовисотні Кримські гори (включно з південним макросхилом) мають характерну для своєї географічної широти структуру висотної поясності. З етноісторичного погляду, ця територія від середини II тис. по Хр. була заселена тим же етносом, що й сухі степи України. Отже, обидва природні регіони становлять, на нашу думку, певну етноландшафтну єдність. Через те ми й пропонуємо виділяти на півдні Української держави один геософічний край у складі сухостепової підзони та Гірського Криму – *причорноморсько-кримський*.

Характеризуючи геософічні краї на території України в цілому, ми водночас не можемо обминути проблеми їх внутрішньої диференціації. Зазначені краї є досить великими за площею та чисельністю населення, їм властиве ландшафтне різноманіття, а тому в межах кожного з них ми пропонуємо виділяти територіальні структури нижчого рангу – геософічні райони. Межі між ними мають проходити по природних бар'єрах (геоморфологічних, гідрологічних або ландшафтних). Кількість виокремлених у геософічному краї районів, на нашу думку, має залежати від складності структури відповідного фрагменту геопростору (як природної, так і антропологічної його складових), вираженої у формах рельєфу поверхні, кліматичних відмінностях, діалектологічному або конфесійному складі населення тощо.

Так, у поліському геософічному краї диференціація природних умов та етнографічних особливостей населення простежується, головним чином, по Дніпру. Саме цією рікою проходить східна межа Українського кристалічного щита; у ландшафтному відношенні, як відзначено О.М. Мариничем і П.Г. Шищенком [8], територія на схід від Дніпра має більше фізико-географічних особливостей, властивих ландшафтній структурі Білоруського Полісся. Також слід відзначити, що автохтонними мешканцями зазначеної території є литвини та севрюки – суто лівобережні етнографічні групи [1]. Через те ми вважаємо за доцільне виокремлювати на Поліссі два геософічні райони – *західно-поліський*, де в етнографічній структурі автохтонного населення переважають поліщуки, та *східно-поліський*, віддавна заселений литвинами й севрюками.

Поділ західноукраїнського (карпатсько-подільського) краю на геософічні райони, на нашу думку, більш ніж очевидний. Розташування в межах двох фізико-географічних країн – Східно-Європейської рівнини та Карпатських гір – створює суттєві відмінності як природних умов, так і етнографічної структури населення. Варто підкреслити, що карпатські етнографічні групи українців (бойки, гуцули, лемки) відзначаються певними особливостями ментальності й традиційної поведінки, помітними навіть на загальному тлі галицького субетносу. Це нашоє нас на думку про визначальний вплив природно-географічних чинників на життєдіяльність людини через посередництво духу ландшафтів. У цій тезі ми бачимо елемент модернізованої концепції географічного детермінізму, яка останнім часом активно відроджується і знаходить визнання [3, 7].

Зазначені вище особливості ментально-поведінкової сфери українців західних земель спонукають нас до виділення в межах західноукраїнського геософічного краю двох районів – *волино-подільського*, що охоплює рівнинну територію, та *карпатського* (включно із Закарпаттям).

Центрально-Східний (чорноземний) геософічний край відзначається значною внутрішньою неоднорідністю. Територіальні відмінності проявляються, головним чином, в особливостях ґрунтового покриву й характері рослинності. В межах краю панівним типом ґрунтів є чорноземи, які представлені тут чи не в усьому своєму різноманітті.

Так, чорноземи Правобережного лісостепу формувалися в умовах достатнього зволоження, й функціонування цих ґрунтів (чорноземів опідзолених) тісно пов'язане з особливостями водного режиму. На Лівобережжі в лісостепу за умов достатнього зволоження розвинулися чорноземи типові, а в північностеповій підзоні за недостатнього зволоження – чорноземи звичайні. Окреме місце посідає Донецький краєз із його азональними та екстразональними ґрунтовими комплексами.

Зазначені особливості природних умов і ресурсів краю спонукають нас до думки про доречність виділення в його межах чотирьох геософічних районів – *правобережно-лісостепового* з переважанням чорноземів опідзолених, *лівобережно-лісостепового*, в якому домінують чорноземи типові; *північностепового*, де провідна роль належить чорноземам звичайним; *донецького*, де в структурі ґрунтового покриву спостерігається строката картина з елементами висотної поясності, й на відносно невеликій території співіснують ґрунтові комплекси, представлені чорноземами звичайними й типовими, а також чорноземами на карбонатних і безкарбонатних лесових породах. Крім того, Донецький геософічний район відзначається багатством на мінеральні ресурси (кам'яне вугілля) та своєрідністю антропологічної складової геопростору (поліетнічність, „духовне кочівництво” [4]).

Досить неоднорідним за ландшафтною структурою території є й причорноморсько-кримський геософічний край. Внутрішні відмінності полягають як у неоднорідності рельєфу (південь зайнятий Кримськими горами), так і в особливостях клімату (насамперед, умов зволоження) та ґрунтового покриву (поширені як чорноземи південні, так і каштанові ґрунти). Відповідно, змінюється й характер рослинності, яка представлена в краї різними степовими формаціями – від типчаково-ковилових до полиново-злакових степів.

На нашу думку, при виділенні в межах краю геософічних районів необхідно враховувати дві основні ознаки – геоморфологічну та ландшафтну (при однорідному – тюркському – етноісторичному характері ландшафту). В такому разі ми одержуємо дві чітко окреслені межі – по ізогієті 350 мм/рік (що просторово майже збігається з ізогіпсою 50 м н. р. м.) та по Зовнішньому пасму Кримських гір, яке, по суті, відділяє складчасту гірську систему від платформної рівнинної території. Тому ми вважаємо, що на території причорноморсько-кримського геософічного краю доречним є виокремлення трьох районів – *середньостепового*, в якому ґрунтовий покрив представлений чорноземами південними; *сухостепового*, зайнятого переважно каштановими ґрунтами; *гірсько-кримського*, в межах якого чітко виражена висотна поясність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми здійснили спробу виявлення відмінностей у духові ландшафтів у межах території України як на макрорівні (як правило, в масштабі фізико-географічних країн та природних зон), так і на мезорівні (найчастіше – на рівні фізико-географічних підзон і країв). У зв'язку з цим нам видаються перспективними дослідження духу геопростору на мікрорівні (зокрема, в масштабі фізико-географічних областей, які завершують собою ряд таксономічних структур природничого районування

регіонального рівня). Саме ці області є тими найменшими територіальними утвореннями, в яких знаходять поєднання якісно різні не лише у природному, а й у суспільному вимірі фрагменти геопростору (такі, як урболандшафти, сільськогосподарські угіддя, території природозаповідного фонду тощо).

1. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
2. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование / А.Г. Исаченко. – Москва: Высш. шк., 1991. – 366 с.
3. Исаченко А.Г. Географический детерминизм – конструктивная научно-мировоззренческая концепция / А.Г. Исаченко // Известия Русского Географического общества. – 2006. – Вып. 3. – С. 1-14.
4. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції / Ю.О. Кисельов // Фізична географія і геоморфологія. – Вип. 48. – К., 2005. – С. 66-70.
5. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв'язків / Кисельов Ю.О. // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 21 (60). – № 2. – География. – Симферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 201-205.
6. Кисельов Ю.О. Середня смуга України як геософічний регіон / Ю.О. Кисельов // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2008: стратегія оптимального розвитку” (16-17 жовт. 2008 р., м. Харків). – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 44-46.
7. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для человека: Монография / Ковалёв А.П. – Х.: Бурун книга, 2009. – 928 с.
8. Маринич О.М. Фізична географія України / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К., 2003. – с.
9. Banse E. Die Seele der Geographie / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 S.